

Дмитренко В.А. *Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.)* Том. I / Упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. – Полтава: Видавництво АСМІ, 2007. – 399с. *Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.)* Том. II / Упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. – Полтава: Видавництво АСМІ, 2010. – 435с. / В.А. Дмитренко // Український гуманітарний огляд. Випуск 16-17 – К. «Критика», 2012 – С.319-325.

Віталій Дмитренко

Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) Том. I / Упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. – Полтава: Видавництво АСМІ, 2007. – 399с.

Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) Том. II / Упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. – Полтава: Видавництво АСМІ, 2010. – 435с.

Гетьманщина ніколи не була обділена увагою дослідників історії України. Це, само по собі, виглядає зрозуміло, адже саме тут, у XVII – XVIII столітті, відбувалися зміни пов'язані з закладанням основ формуванням модерної української нації. Цей процес проходив на фоні складних політичних катаклізмів: козацької революції, Руїни, інкорпорації краю до складу Московського царства та подальшого їхнього сумісного перетворення на Російську імперію. Залишаючи осторонь аналіз політичних наслідків цих подій можемо констатувати, що вони справили сильний вплив на розвиток українського суспільства. Для нас, істориків, ця доба є доволі зручною, адже залишила по собі досить розлогий комплекс джерел. Серед письмових пам'яток тої епохи особливе місце посідають матеріали обліку населення. У них знайшов своє відображення тогочасний український соціум у всьому своєму багатоманітні та мінливості.

Поява даного виду джерел саме у цей період на українських землях не була випадковою. Вона міцно пов'язана зі спробами російських імператорів, передовсім Петра I та Катерини II, перебудувати державу на засадах ідей камералізму та просвіченого абсолютизму. Головною метою таких змін було творення добре впорядкованої та відлагодженої бюрократичної машини на чолі з Імператором. Розуміння ж правління, як безпосереднього контролю за всіма сферами життя суспільства потребувало докладних відомостей про підлегле населення. Тому не дивно, що в цей час відбулося зростання канцелярського апарату. Одним з обов'язків якого стало створення облікових документів, котрі б охоплювали як найширшу кількість людей.

На теренах українських земель основними їхніми різновидами можемо вважати компути, ревізії, ревізські реєстри, метричні книги, сповідні розписи. Сучасне джерелознавство, за місцем утворення та виконавцями, перші три з них традиційно відносить до матеріалів світського/фіскального обліку населення, а два останні до церковного. Зрозуміло, що поява кожного різновиду цих документів має свою, внутрішню, історію. Витоки частини з них можна віднайти ще в XVI столітті. Проте, справжній “зоряний час”, на зазначених теренах, прийшов до них саме наприкінці XVII та впродовж XVIII століть. Про це красномовно свідчить підрахунок років їхнього проведення. Так, наприклад компути та ревізії упродовж XVIII століть проводилися, на території Гетьманщини, вісімнадцять разів. А саме у 1713, 1718, 1723, 1726, 1729, 1731, 1732, 1734, 1735, 1736, 1737, 1738, 1740, 1743, 1748, 1751, 1753, 1764 роках¹. Для порівняння у XVII столітті компути укладалися тричі, у 1649, 1654 та 1666 роках².

На важливість цих джерел для дослідження народонаселення, розв'язання питань соціальної та економічної історії України історики звернули свою увагу досить давно. Проте, навіть за радянських часів, при відносно доброму фінансуванні наукових досліджень та декларованому інтересі до соціально-економічних проблем історії не робилося спроб видати ці документи, що значно полегшило б роботу з ними. Тому, безперечно

заслуговує на увагу поява вище означеної роботи. Актуальним її вихід видається й в контексті зміни історичної парадигми та пов'язаних з цим нових об'єктів історичних досліджень. Антропоцентричний переворот, 70-х – 80-х років, у європейській історіографії, розбудив інтерес до життя конкретного індивіда та функціонування малих соціальних груп. Це, у свою чергу, змістило географічну вісь досліджень, що відобразилося в посиленні уваги до вивчення проблем окремих регіонів і соціальних груп у них. Зокрема, виявом таких тенденцій стала поява нового історичного напрямку локальної соціальної історії. Можемо констатувати, що й серед українських істориків поступово поширюється зацікавленість доробком європейської історіографії та робляться спроби втілити її досягнення на вітчизняному джерельному матеріалі.

Книги «Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.)» присвячені компутам Полтавського полку 1649, 1718 років – том I, та компутові 1721 року – том II. Сучасне джерелознавство виводить сам термін компути від латинського *computo* – обчислюю. На сьогодні, в це поняття дослідники вкладають декілька трактувань. По-перше – реєстр, перепис, чисельний стан, поіменний список козаків. По-друге – головні сили регулярної армії, утримувані за рахунок державного скарбу в Речі Посполитій XVII – XVIII століть. По-третє – подвірні переписи населення Гетьманщини з середини XVII століття, коли обліковувалися лише голови сімей/дворів козаків та посполитих. По-четверте – особливі переписи частини козацької старшини – бунчукового та військового товариства, котрі не включалися до подвірних ревізій козаків, що склалися окремо Генеральною військовою канцелярією та Другою Малоросійською колегією³. Представлений у книгах компут 1649 року, очевидно, відповідає першому з поданих вище означень, два ж інших – 1718 і 1721 років – третьому.

Перший том видання складається з вступної статті (с.5-13), тексту компуту 1649 року (с.15-64) та компуту 1718 року (с.65-270), поіменного (с.271-384) та географічного покажчика до них (с.385-388). У книзі містяться

ілюстрації титульного та останнього аркушу оригіналу “Реєстру...1649р.”, а також першої сторінки компуту Полтавського полку у ньому. Там же поміщені репродукції портретів гетьманів Б. Хмельницького взятого з літопису Самійла Величка та І. Скоропадського – гравюра О. Осипова.

Другий том, так само вміщує вступну статтю (с.5-8) та текст компуту 1721 року (с.13-263). Книга доповнена науковими коментарями (с.267-296), а також іменним (с.297-410) та географічним покажчиком (с.411-414). У томі містяться ілюстрації – портрет гетьмана І. Скоропадського з фондів Полтавського краєзнавчого музею та факсиміле його підпису.

У вступній статті Автор досліджує історію появи, структуру та особливості записів у компутах 1649, 1718, 1721, 1732, 1734 років, котрі стосуються історії Полтавського полку. Володимир Мокляк зазначає, що саме реєстр 1649 року, укладений після підписання Зборівського договору є першим документом у якому містився поіменний перелік козаків Полтавського полку. Аналізуючи його конструкцію, дослідник відзначає, що полковий реєстр побудований відповідно до структури полку. Тобто списки козаків подано посотенно. Відкривають його козаки трьох городових сотень розташованих у полковому центрі. Далі вміщені списки козаків інших сотень полку – Зінківської, Кобеляцької, Опішненської, Богацької, Борківської, Кузименської, Борківської (відмінна від згаданої вище), Ковалівської, Балаклійської, Лукомської, Веприцької, Гадяцької, Книшовської, Подольської, Рашавської, Лютенської. Розглядаючи структуру сотенних списків, на прикладі городової сотні міста Полтава, науковець доводить, що в першу чергу записували старшину. Тож, по-перше, нею, судячи з документу, відав сам полковник, у нашому випадку Мартин Пушкар, а по-друге, осіб вміщених першими у реєстрі можна ідентифікувати як таких, що займали уряди полкового судді, осавула, писаря та хорунжого. В інших сотнях теж задіяний подібний принцип. Тобто, передовсім назване її керівництво – сотник, хорунжий та осавул. Такий підхід виглядає цілком переконливим,

хоча варто відзначити, що в оригіналі лише напроти прізвища М. Пушкаря зазначено його ранг – полковник.

Оглядаючи структуру компуту 1718 року Автор відзначає значні відмінності у порівнянні з компутом 1649 року. Найсуттєвішою з них стало внесення до реєстру відомостей не лише про козаків а й посполите населення, міщан і цехову організацію на полковій території. Також і в переліку самих козаків простежуються зміни. Okремо виділяється список кінних козаків, далі перелічені козаки котрі коней не мають, але мають волів, продовжують реєстр піші козаки та вдови. При цьому принцип уміщення на початку списку переліку старшини (полкової та сотенної), а також подачі списків окремо по кожній сотні зберігається. Дослідник справедливо пов'язує цей факт зі зміною в меті поставленій під час його укладання. Кваліфікуючи її не просто складанням реєстру військовозобов'язаних козаків, а й збором певної соціальної інформації про все населення полку. Разом із цим слушно зазначається, що це були лише перші спроби внесення соціального чинника у козацькі реєстри.

Відзначається й відмінність структури наступного, по часу, компуту 1721 року. Автор простежує її на прикладі сотні «пана Дмитра Самарського» зазначаючи, що при подачі списків козаків сотні значну увагу приділено географічній атрибуції та приналежності її фігурантів тій чи іншій особі. Науковець пояснює цю особливість специфікою запису. Так, козаки занотовувалися у список сотні до якої фактично були приписані, незважаючи на те, що на ділі перебували у підданстві певних старшин. У той же час списки інших сотень мають другу структуру. Вони ідуть єдиним блоком без вказівки приналежності до населеного пункту, але зазначається не просто ім'я козака, посполитого чи міщанина, а його двір. Такий підхід обґрунтовано пояснюється економічними чинниками, що визначали мету його укладання. Під кожною рубрикою, як і в попередньому списку подається зведена цифрова відомість по групі, а наприкінці загальна цифра населення полку.

Цей факт, мабуть, може свідчити на користь думки про кваліфікацію цих і подібних джерел, як перед статистичних.

Володимир Мокляк аналізує також і структуру компутів 1733, 1734 та 1735 років, що дійшли до нас. Дослідник зауважує, суттєві відмінності в них у порівнянні з попередніми. Приміром, вони вже не містять переліку полкової старшини. Сама структура сотенної подачі списків козаків зберігається. Хоча, відзначає науковець, й широке використання географічного чинника при їхньому складанні. Тобто, списки козаків подаються по населених пунктах, які входили до складу сотень. Зберігається матеріальний чинник при проведенні записів. Так, списки козаків складені з урахуванням заможності – козаки можливі, середні, підсусідки, а також, в окремих випадках, виділені козацькі вдови, як власниці дворів. Показово, що список посполитих також побудований за сотенно-географічним принципом із показом числа дворів та суми податку, що її вніс кожен господар двору. Тож, у порівнянні з попередніми компутами, підсумкові цифри відображають не лише чисельність жителів, а й суми зібраних з посполитих коштів на утримання полкових і сотенних чиновників та канцелярські витрати.

Дослідник звертає свою увагу на особливість структури останнього з компутів, який вдалося віднайти на момент написання статті – датований 1735 роком. Він розпочинається зі списку значкових товаришів полку поданих посотенно. Ті з них, котрі на момент запису були відсутні, подані окремим списком. Перелік будується за географічним чинником – козаки подані по селах де проживали. У той же час, фіксується наявність чи відсутність їх у полку на момент складання реєстру та зазначена причина відсутності. Враховується спроможність козаків нести військову службу. Зокрема послідовність запису така – козаки кінні й озброєні, піші озброєні, піші без зброї. Завершує компут звідна статистична таблиця. Проте, Автор висловлює думку, що реєстр вірогідно не повний. Про це, на його переконання, може свідчити розбіжність у первісній і нинішній нумерації сторінок – 182 та 108 аркушів відповідно.

У своїй статті Автор торкається й кількох контроверсійних питань пов'язаних із компутами 1718 та 1740 років. Так, зокрема у складі сотенного реєстру Великобудиської сотні є окремих фрагмент, що йому не належить. Початок і кінець документу втрачені. Сама вставка являє собою частину списку посполитого населення полку. У записові, значна увага приділяється вказівці залежності посполитих від тієї чи іншої особи. Спираючись на певні ознаки, зокрема згадки в текстах діючих полковників – полтавського Василя Васильовича Кочубея та миргородського Павла Даниловича Апостола, дослідник запропонував датувати вставку роками полковникування останнього, тобто між 1727 та 1736 роками. Пов'язавши час його складання з роками полковникування у Полтаві Василя Васильовича Кочубея, між 1727 та 1743 роками.

Зазначає науковець й згадки про існування компуту 1740 року. Він нібито зберігався у збірці документів видатного історика та джерелознавця О. М. Лазаревського. Нині вона знаходиться в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Проте, поки що виявити компут в колекції вченого не вдалося.

Що стосується безпосередньо текстів то компут 1649 року поданий Упорядником за текстом видання 1995 року підготовленим до друку Інститутом української археографії НАН України у рамках програми видання джерел з історії України⁴. Текст компуту 1718 року поданий за оригіналом рукопису, котрий знаходиться у складі зібрання О. М. Лазаревського в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Текст компуту 1721 року також опублікований за оригіналом рукопису котрий міститься у вищезгаданій збірці.

При їхньому виданні Упорядник дотримувався таких принципів: нумерація аркушів видання співпадає з нумерацією оригіналу. При публікації збережені усі мовні та стилістичні особливості першовзірця за виключенням вживання частини літер, що використовувалися в оригіналі, але вийшли з ужитку (їхній перелік поданий у передмові до другого тому). Їхне

прочитання наближено до вимог сучасної української мови. Скорочення, що зустрічаються в тексті розшифровано і слова подано повністю, вставлені пропущені букви подані у квадратних дужках. Місця втрат позначені крапками та знаком питання в квадратних дужках.

Виглядає природно, що для дослідника історії будь-яке джерело є передовсім криницею інформації, котра збагачує наше уявлення про минуле. Тож спробуємо, бодай у загальних рисах, розглянути інформаційне/інформативне навантаження опублікованого джерела. Серед наявної в ньому інформації наважимося виділити ряд, важливих для дослідника соціальної історії, категорій: антропонімічні дані, географічна та соціальна атрибуція особи, вказівка “професійної” діяльність, обіймання певного уряду в полковій, городовій чи сотенній адміністрації. До певної міри компути репрезентують родинний стан фігурантів записів. Отже, розглянемо їх докладніше, окресливши перспективи їхнього ймовірного використання в історичних студіях.

Антропонімічні дані представлені в основному іменами та прізвищами. Стосовно останніх то для багатьох фігурантів важко однозначно відповісти, що записано усталене прізвище чи прізвисько. Така інформація, очевидно, буде цікавою для науковців котрі досліджують історію формування прізвищ. Вживання по батькові для компутів нехарактерне. Припустимо у компуті 1721 року, щодо полковника та всієї старшини застосовується виключно ім'я та прізвище, як і до інших рядових козаків. Цей факт значно утруднює можливість простежити родинну спадковість серед фігурантів записів. Однак, мусимо відзначити, що й серед інших облікових документів цієї доби віднайти записи по батькові доволі проблематично.

Цікавою є антропонімічна атрибуція жінок. Хоча, на загал, варто зазначити, що в компутах вони не часті гості. Їх записували виключно як вдів-власниць дворів, котрі у такій іпостасі мали відбувати певні повинності. Так, наприклад лишається тільки здогадуватися, як має трактуватися запис: “Лукащиha удова” чи “Василиха Клетная удова”⁵. Можемо припустити, що

“Лукашиха” це прізвисько, але від кого воно похідне – від чоловіка-небіжчика, чи від імені батька, якщо правильним є другий варіант то матимемо справу вже з записом по батькові, яке в подальшому матиме шанси трансформуватися у родинне прізвище.

Географічна атрибуція представлена передовсім через запис фігурантів компутів до того чи іншого населеного пункту, котрі входили до складу полку. Своєрідною географічною ознакою може виступати запис людей до володінь полкової старшини. Співставлення географії проживання записаних осіб у різних компутах, очевидно, допоможе розширити наші уявлення про стабільність/мобільність тогочасного соціуму.

Привабливою виглядає інформаційна наповненість соціальної належності “героїв” компутів. Якщо перший з них подає виключно козаків, то два наступних дозволяють розширити коло соціальних досліджень. По-перше, це може бути елементарне кількісне співставлення представників різних соціальних груп. По-друге, порівняння даних взятих з різних компутів дасть змогу відстежити динаміку змін та варіанти соціальної мобільності. По-третє, зіставлення відмінностей у записах дозволить порівняти зміну співвідношень осіб у самих групах. Опубліковане джерело допускає проведення таких дослідження, як по окремим населеним пунктам так і по полку в цілому.

Цікавою видається перспектива використання даних оглянутого джерела для визначення професійної (зрозуміло, що термін “професійний” вжито для доби XVIII століття в умовному сенсі) діяльності людей. Особливо це стосується представників міського соціуму, котрий досить рідко відображався у тогочасних документах. Матеріали компутів уможливають виявлення кількісного та персонального складу членів міських цехів. Допоможуть вони й простежити динаміку змін, як в середині цехів так і в порівняльному ракурсі. Відстежити спадковість цехового ремесла.

Цінною видається й інформація стосовно посідання полкових, сотенних і цехових урядів в опублікованому джерелі. Стосовно матеріалів компуту

1649 року про це вже йшлося вище. А от співставлення даних компутів 1718 та 1721 років дозволяє провести доволі цікаві спостереження. Приміром: Іван Коломак у компуті 1718 року записаний як “Атаман Городовой Полтавській”⁶. У той же час, у компуті 1721 року, його, з великою долею ймовірності, можна ідентифікувати вже як козака “службу войсковую отправляющий”⁷. Такі паралелі, очевидно, можна продовжити, а отже в перспективі й відтворити динаміку тяглості та змін у середовищі правлячої еліти регіону.

Вміщує джерело й відомості, що проливають світло на родинні зв'язки фігурантів запису. Щоправда, це переважно констатація удовиноного статусу жінок, котрі залишилися господинями дворів. Також відносно велика кількість осіб щодо яких вживаний термін зять. Трапляються, доволі рідко, записи пасинок. У деяких випадках, родинні зв'язки можна трактувати з великою долею ймовірності, в основному на підставі схожості прізвищ, належності їхніх власників до однієї соціальної групи, близькості розташування прізвищ у порядку запису на аркуші та спільної географії проживання. Приміром, у компуті 1721 року записана вже вище згадувана вдова Василюха Клетная⁸. Там же, на зворотному аркуші зазначений Клим Прокопенко Клетний⁹.

Зрозуміло, що подібні реконструкції вимагають залучення не лише даних опублікованого джерела. У цьому контексті перспективною може видатися спроба використати дані матеріалів церковного обліку населення за суміжні роки. Зокрема це можуть бути метричні книги. Їхнє повномасштабне ведення, на території Гетьманщини, було започатковане з 1722 року. Нажаль, по місту Полтаві таких книг у архівах поки що не виявлено. Проте, у 127-му фонді Київської духовної консисторії Центрального державного історичного архіву м. Києва нам вдалося віднайти метричні книги датовані 1722-1724 роками. Вони репрезентують окремі населені пункти, що входили у той період до складу Полтавського полку й відомості про населення яких містяться в опублікованій книзі. Це, метричні книги с. Будища (Лютенська сотня) – 1723р. (Оп.1012, сп.29(а)); м. Веприк – 1723р. (Оп.1012, сп.46); м.

Гадяч – 1722р. (Оп.1014, сп.128) та 1723р. (Оп.1014, сп.48, сп.56); м. Кобеляки – 1724р. (Оп.1012, сп.72); м. Куземин – 1722р. (Оп.1012, сп.12); м. Лютецька – 1723р. (Оп.1012, сп.180); м. Опошня – 1724р. (Оп.1014, сп.8). Маємо надію, що співставлення даних отриманих із них з інформацією оглянутого джерела дозволить урізноманітнити портрети жителів Полтавського полку початку XVIII століття.

Наприкінці, хотілося б скласти щирю подяку Упорядникові видання котрий з неймовірною бережністю поставився до друкованого відтворення оригінальних текстів. Висловити захоплення клопіткою працею, котра дозволила доповнити книгу першокласним іменними і географічними покажчиками. А також пожалкувати з приводу мізерного накладу видрукуваних екземплярів.

1. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII століття – Харків, 1970р., 204с. – с. 74.
2. Там же – с. 74.
3. Малий словник історії України – К., Либідь, 1997р., 463с. – с.205.
4. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К.: Наук. Думка, 1995. – 592с.
5. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) Том. II / Упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. – Полтава: Видавництво АСМІ, 2010. – 435с. – с.14.
6. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) Том. I / Упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. – Полтава: Видавництво АСМІ, 2007. – 399с. – с.69.
7. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) Том. II / Упорядкування, підготовка до друку та передмова:

В. О. Мокляка. – Полтава: Видавництво АСМІ, 2010. – 435с. – с.16.

8. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) Том. II / Упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. – Полтава: Видавництво АСМІ, 2010. – 435с. – с.14.
9. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) Том. II / Упорядкування, підготовка до друку та передмова: В. О. Мокляка. – Полтава: Видавництво АСМІ, 2010. – 435с. – с.14.